

Hedens banemænd

Af Henning Ringgaard Lauridsen, Viborg Stiftsmuseum

På Hjultorvet i Viborg, foran Hedeselskabets gamle domicil, står en statue af Georg Morville, mens en statue af Enrico Dalgas pryder pladsen foran selskabets nuværende domicil på Klostermarken øst for Viborg Sønderø.

Dalgas og Morville var hovedpersoner i et gigantisk innovationsprojekt, der foldede sig ud længe før ordet innovation sneg sig ind i den danske fremmedordbog. Vi skal tilbage til 1854. Den unge vejingeniør E. Dalgas ankom en forårsdag med diligenzen til Viborg, hvorfra han skulle lede arbejdet med at anlægge den nye landevej mellem Randers og Holstebro. Et beskedent logi fandt han hos skomager Berg i Sct. Mogens Gade 10, hvor han blev boende godt et par år. Skomageren fik han et lidt anstrengt forhold til, hvorimod han kom til at sætte stor pris på naboen, justitssekretær G. Morville, som boede i nr. 8.

Mødet mellem ingeniøren og juristen udviklede sig ikke blot til et livslangt venskab. De to fostrede også ideen til et egnsudviklingsprojekt, som de senere realiserede med stiftelsen af Det danske Hedeselskab. Dalgas og Morville var efterkommere af indvandrede franske huguenotslægter, men ellers meget forskellige personligheder. Enrico Dalgas var agitatoren, til tider ilter og rastløs, men også i besiddelse af gode forhandlingsevner. Georg Morville var stilfærdig, men præcis, beslutsom og viljestærk. Begge interesserede sig for tidens teknologiske og naturvidenskabelige fremskridt. Det store vejbygningsarbejde, som Dalgas stod midt i, var et kæmpe fremskridt for erhvervsudviklingen i Midt- og Vestjylland, og Morville havde på eget initiativ kastet sig ud i et plantningsprojekt, idet han vest for Viborg havde købt et forsømt egekrat og et stykke hede og nu eksperimenterede med at plante skov.

Vejbyggeri, skovplantning og hedeopdyrkning var temaer i en samfundsøkonomisk debat, som under navnet "Hedesagen" var ved at bryde igennem i offentligheden i disse år. Sognepræsten i Frederiks ved Karup, der fra sit studerekammer alene kunne se Alhedens brune lyngflade så langt øjet rakte, formulerede ret præcist problemstillingen i en artikel i Berlingske Tidende i 1850. Han pointerede her, at næsten en tredjedel af Jylland stadig "trællede under lyngens voldsherredømme", hvilket fik ham til at stille spørgsmålet, "om Danmark havde råd til at lade over to mio. tdr. land ligge ubenyttede hen, kun overladt til hedefårene og natmandsslægten."

Dalgas og Morville var ganske enige med den gode præst i, at der lå et økonomisk potentiale i at opdyrke den golde hede. Men hvordan kunne man bedst og mest effektivt kombinere teknologi, naturvidenskab, samfundsinteresser og fattige hedeboenders virkestrang i en fælles indsats mod at opdyrke nyt land og skabe velstand? Det var spørgsmålet, som de jævnligt vendte tilbage til, når de mødtes i forskellige sammenhænge.

Udvikling af en ide

En ide skal som regel udvikles, før den kan realiseres. Ny viden og praktisk erfaring kan være gode ingredienser at tilsætte, og uden en betydelig organisatorisk indsats går det som regel ikke. Morville foretog mange forsøg med forskellige træsorter i sin plantage, alt imens Dalgas gennem de store vejbygningsprojekter høstede en betydelig viden, som senere viste sig værdifuld. Med vejbyggeriet

fik han indsigt i Jyllands natur, jordbundsforhold og klima. Han lærte at forhandle og administrere og lede store foretagender. Og han fik indsigt i de mange problemer, som de første hedeopdyrkere tumlede med.

En af iagttagelserne gjorde han langs den nye landevej vest for Viborg. Straks vejen var anlagt, slog husmandsfamilier sig ned på vejens nordre side og begyndte et slidsomt arbejde med at opdyrke hedejorden. Det blev for nybyggerne et hårdt arbejdsliv, hvor næringsfattig agerjord, sandflugt og mangel på ordentlige redskaber skabte store problemer i dagligdagen.

Kontrasten så han syd for landevejen ind over det vildsomme terræn ved Møgelkjær. Her satte den engelskfødte fabrikant Joseph Owen masser af folk i gang med at dræne og kultivere de godt 2.400 tdr. land hede, mose og kær, som Owen havde købt af Viborg Kommune. På den opdyrkede jord ville han efterfølgende demonstrere kunstgødningens kvaliteter i forbindelse med opdyrkningen af heden. Owen ejede en kunstgødningsfabrik på Amager, og nu ville han bygge en tilsvarende fabrik ved Viborg, så snart politikerne besluttede at anlægge en jysk længdebane fra Altona og op langs den jyske højderyg til Viborg og Aalborg. Forslaget om linieføringen blev imidlertid ændret til en østjysk længdebane for at tilgodese militære interesser ved Fredericia, og Owen byggede derfor i stedet sin gødningsfabrik tæt ved banen ved Mundelstrup nær Århus. Alligevel fortsatte han de meget store investeringer i dræning og kultivering af hedejorden og skabte i løbet af få år et mønsterlandbrug.

Organiseringen

Realiseringen af Dalgas og Morvilles planer trak i langdrag. Det skyldtes især, at Dalgas fortsat i en årrække var tilknyttet ingeniørkorpsets vejtsjeneste og tillige som ingeniørkaptajn deltog i krigen i 1864. Men i 1865 kom udspillet. Dalgas præsenterede hovedlinierne i to artikler i Berlingske Tidende. Egnsudviklingsplanen var sagligt velbegrundet, men givetvis begik han en taktisk fejl ved i første omgang at kalkulere med en høj grad af statslig finansiering. Reaktionen på oplægget i avisen var få og mest negative, og det skulle hurtigt vise sig, at det ikke uden videre lod sig gøre at spænde staten for hedesagens plov.

Initiativtagerne lod sig ikke slå ud af politiske forhindringer. Få uger efter at det københavnske dagblad havde trykt de to artikler, var Dalgas og Morville og nogle få andre interesserede i fuld sving med at forberede dannelsen af et egentligt selskab. Strategien var nu at henvende sig direkte til hedeboerne, men først skulle jyske godsejere, proprietærer og fabrikanter gøres interesseret. Mod slutningen af året lykkedes det med kraftig støtte fra papirfabrikant Drewsen i Silkeborg at få samlet en række indflydelsesrige og pengestærke interessenter. Også gårdmænd var med på listen, og i 1866 stiftedes Det danske Hedeselskab med en bestyrelse på tre. Foruden Dalgas og Morville var det med godsejer F. Mourier-Petersen som formand. I det daglige holdt formanden sig meget i baggrunden og overlod driften til Dalgas, men Mourier-Petersen færdedes hjemmevant i ministerierne på Slotsholmen i København. Hedesagen afgang fortsat af Rigsdagens og ministeriers velvilje.

Det danske Hedeselskab byggede på princippet om hjælp til selvhjælp. Ikke mindst tilbød selskabets konsulenter en omfattende rådgivning til private landmænd, der ville gå i kast med at opdyrke hedejord eller plante læhegn og skov. Til formålet oprettede selskabet også en række planteskoler, hvor forstkyndige folk udviklede hårdføre træsorter. Økonomisk tunge anlægsopgaver og landvindingsprojekter indenfor engvanding, mosebrug, dræning, mergling og skovplantning gik hedeselskabet selv aktivt ind i.

Straffefanger på heden

Hedeselskabet skabte i de næste årtier solide landvindinger på grundlag af et organisatorisk samspil mellem private interesser, foreninger og offentlige myndigheder. Et konkret eksempel kan være samarbejdet med fængselsvæsenet om skovplantning og mergeludvinding. I 1897 stod selskabet bag stiftelsen af et aktieselskab, der opkøbte godt 1.000 tdr. land af Alheden ved Gedhus sydvest for Karup. En ”filial” af Horsens Tugthus blev opført på heden, og fra 1899 og de følgende somre gravede straffefanger huller og plantede træer til det, der i dag er den store Gedhus Plantage.

I 1907 blev det næste fællesprojekt i bogstaveligste forstand sat på skinner. Staten anlagde Karup-jernbanen mellem Herning og Viborg som en ”kulturbane”, dvs. en jernbaneinvestering, der skulle fremme egnsudvikling.

Det gav hedeboender mod på at gå i gang, men mager hedejord har brug for næringsstoffer. Hedeselskabet tog derfor initiativ til stiftelsen af ”Alhedens Mergelforsyning”. Andelsselskabet fandt mergel af god kvalitet i et mergelleje i Kølsen ved Hjarbæk Fjord, og opgaven var nu billigst muligt at få den fragtet pr. jernbane til stationer og trinbræt langs Karupbanen, hvorfra mergelen kunne bringes ud til gårde og husmandssteder via små mergelbaner og hestevogne. I mergellejet ved Kølsen opførte mergelselskabet og fængselsvæsenet bygninger med sovesale, spisesal, opholdsrum og vagtlokale til straffefanger og fangevogtere fra statsfængslet i Horsens. I årene fra 1907 til 1934 gravede straffefanger året rundt kubikmeter efter kubikmeter fed mergel ud af skrænterne og læsede den på jernbanevogne, som derefter rullede ud på Alheden, hvor den blev spredt. Alle var tilfredse. Hedens bønder fik billig mergel og flere afgrøder. Straffefangerne fik friere arbejdsforhold end i cellerne i Horsens og tjente tilmed en del penge, som de havde som startkapital i det øjeblik, de kunne smide den sribede fangedragt.

Dalgas-syndromet

Dalgas og Morvilles initiativ fik afgørende samfundsøkonomiske konsekvenser. Heden forsvandt i løbet af få årtier, moser og kær blev drænet og omdannet til agerjord. Åer og vandløb blev reguleret. Hvor hedejorden var for dårlig, voksede store plantager frem. Jylland blev ”loddent”. Opdyrkningen af hederne og marginaljorden betød, at udvandringen til Amerika blev mindre i Midt- og Vestjylland sammenlignet med mange andre egne af landet. I stedet sled unge familier sig til jord, identitet og velstand i de tidligere så golde hedeegne.

Det danske Hedeselskab blev en succes af de store op gennem 1900-årene, og måske for stor en succes. Jyske landmænd blev ramt af ”Dalgas-syndromet”, dvs. de hældede efterhånden til den opfattelse, at alt i naturen absolut skulle nyttiggøres. Resultatet blev lidt for mange regulerede vandløb og lidt for mange monotone kulturlandskaber. Da Danmark efter 1960 gik fra at være et udpræget landbrugsland til at blive et industrisamfund, fik danskerne efterhånden et ændret natursyn. Men det er for så vidt godt tænkt og noget af en bedrift, at Hedeselskabet i moderne tid helt i takt med det ændrede natursyn har ændret sit virke, således at selskabet og dets filialer i dag løser miljøopgaver og gennemfører store naturgenopretningsprojekter.